ePublishing

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

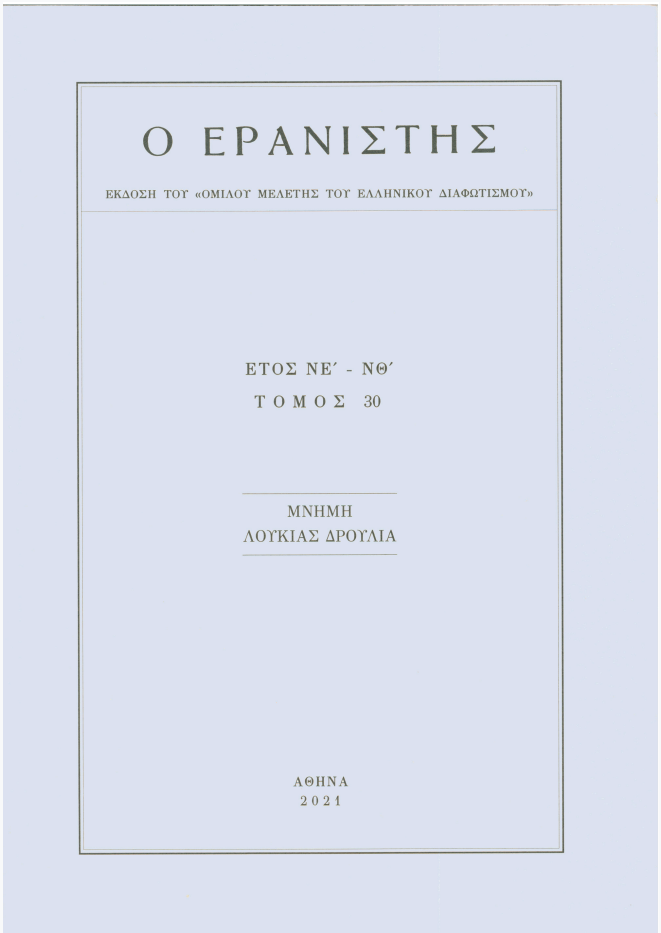
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΝΕ΄ - ΝΘ΄
ΤΟΜΟΣ 30

ΜΝΗΜΗ
ΛΟΥΚΙΑΣ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΑΘΗΝΑ
2021

Voltaire, Essai sur les moeurs

Dimitris G. Apostolopoulos

doi: 10.12681/er.36171

Copyright © 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Apostolopoulos, D. G. (2024). Voltaire, Essai sur les moeurs: Αντίτυπα του έργου στον ελληνικό 18ο αιώνα. *The Gleaner*, (30), 765–768. https://doi.org/10.12681/er.36171

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 02/08/2025 07:44:43

Παρασχολήματα

VOLTAIRE, *ESSAI SUR LES MŒURS*

Ἀντίτυπα τοῦ ἔργου στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΑ ΠΟΝΗΜΑΤΑ τοῦ Βολταίρου, τὸ ἔργο του *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο ποὺ ὁ συγγραφέας του υἱοθέτησε ἀπὸ τὸ 1768 καὶ μὲ τὸν ὁποῖο τίτλο τὸ πόνημά του εἶναι εὐρύτερα γνωστό, πέρασε καὶ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ χῶρο διατρέχοντας τοὺς δύο κλασικοὺς διαύλους διάχυσης: κάποια ἀντίτυπά του ἔφθασαν στὴν «Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ» καὶ διαβάστηκαν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ γλωσσομάθεια νὰ τὸ κάνουν, ἐνῶ στὸ ἑλληνόφωνο κοινὸ τὸ ἔργο ἔγινε προσιτὸ ὅταν, κάποια χρόνια πρὶν κλείσει ὁ 18ος αἰώνας, μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά.

Τὰ θέματα αὐτὰ δὲν εἶναι βεβαίως ἄγνωστα στοὺς ἐρευνητὲς ἐκείνους ποὺ ἔχουν μελετήσει τὴν «τύχη» τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο –ἢ κατ' ἄλλη ἔκφραση, στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη–, κάποια ὡστόσο στοιχεῖα ποὺ ἐντόπισα ὅταν συμμετεῖχα στὴν ὁμάδα ποὺ ἀνέλαβε νὰ ἐπανεκδώσει τὸ ἔργο στὴ σειρὰ τῆς Voltaire Foundation[1] μὲ ὁδήγησαν στὴν ἰδέα νὰ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα. Ἐδῶ θὰ μὲ ἀπασχολήσει μόνο ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου πρὶν αὐτὸ γνωρίσει τὴ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικά: τὸ πότε δηλαδὴ τὸ ἔργο ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ τὴν πρωτότυπη γαλλική του μορφή.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κάνουμε μιὰ πρώτη χρονολόγηση τοῦ πότε τὸ ἔργο μπαίνει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ ἐντοπίσουμε ποιὰ ἔκδοσή του χρησιμοποιεῖται ὀφείλουμε νὰ περάσουμε ἀπὸ τὸν λαβύρινθο ποὺ λέγεται ἐργογραφία τοῦ Βολταίρου. Διότι τὸ ἔργο, πρὶν πάρει τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὴν ὁποία ἔγινε γνωστό, εἶχε ἐκδοθεῖ μὲ ποικίλες ἐπιγραφές, κάποτε καὶ μὲ διαφορετικὴ διάταξη τῆς ὕλης, ἐκδόσεις ἀλλεπάλληλες, ἄλλες μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ συγγραφέα, ἄλλες κλεψίτυπες. Εἶναι ἑπομένως ἀνάγκη νὰ δώσουμε μὲ ἕνα στοιχειῶδες περίγραμμα τὸ χρονικὸ τῶν ἐκδόσεων ποὺ γνώρισε τὸ ἔργο.

Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Βολταῖρος ἔγραψε τὴν πρώτη μορφὴ τοῦ ἔργου τὸ 1745. Τὴν ἀναθεώρησε οὐσιωδῶς τὸ 1756, τὸ 1761 καὶ τὸ 1768 καὶ συνέχισε νὰ ἐργάζεται πάνω στὸ ἔργο αὐτὸ ὡς τὸ θάνατό του.

---

1. Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε σὲ ὀκτὼ τόμους στὴν Ὀξφόρδη, ἀπὸ τὸ 2009 ὡς τὸ 2016, ἀπὸ τὴ Voltaire Foundation στὴ σειρὰ «Œuvres complètes de Voltaire».

Τὰ πρῶτα κεφάλαια, ποὺ τὰ δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Mercure de France*, εἶχαν τὸν τίτλο *Nouveau plan d'une histoire de l'esprit humain*.

Ἀκολούθησε μιὰ ἔκδοση ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1753 χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ συγγραφέα, μὲ τὸν τίτλο *Abrégé de l'histoire universelle*, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε τὸν Βολταῖρο νὰ δημοσιεύσει τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ πόνημά του σὲ δύο τόμους στὴ Χάγη μὲ τὸν τίτλο *Abrégé de l'histoire universelle depuis Charlemagne, jusques à Charlequint*. Τὴν ἑπόμενη χρονιά, τὸ 1754, τὸ δημοσιεύει καὶ πάλι σὲ δύο τόμους στὴ Βασιλεία.

Τὸ 1754 ὅμως βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ ὅρος «essai»: *Essai sur l'histoire universelle depuis Charlemagne; attribué à Mr de Voltaire, Gentilhomme de la Chambre du Roi de France…*, ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναγράφεται ὡς τόπος ἔκδοσης ἡ Βασιλεία καὶ ἡ Δρέσδη.

Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ ἔργο ἐκδίδεται, μὲ προσθῆκες τοῦ συγγραφέα, μὲ τὸν τίτλο *Histoire universelle depuis Charlemagne jusqu'à Charles-Quint. Par Mr de Voltaire, Gentilhomme de la Chambre du Roi de France…*

Τὴν ἴδια πάλι χρονιὰ τὸ ἔργο ἐκδίδεται στὸ Παρίσι –στὴ σελίδα τίτλου ἀναγράφεται ὅτι ἔγινε στὸ Λονδίνο– μὲ τὸν τίτλο ποὺ καὶ παλαιότερα τὸ ἔργο εἶχε δημοσιευτεῖ: *Abrégé de l'histoire universelle, depuis Charlemagne, jusques à Charlequint. Par Mr de Voltaire*.

Ἡ τελευταία αὐτοτελὴς ἔκδοση τοῦ ἔργου, τὸ 1754 καὶ αὐτή, ὁλοκληρώθηκε σὲ τρεῖς τόμους ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ Χάγη καὶ τὸ Βερολίνο.

Ἔκτοτε τὸ ἔργο ἐντάσσεται καὶ ἐκδίδεται στὶς ποικίλες ἐκδόσεις τῶν «Ἁπάντων» τοῦ Βολταίρου ποὺ ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται στὴ Γενεύη ἀπὸ τὸ 1756.

Σὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἔκδοση, ποὺ ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ συγγραφέα, τὸ ἔργο καταλαμβάνει τοὺς τόμους 11-14 καὶ ἔχει τὸν τίτλο: *Essai sur l'histoire générale, et sur les mœurs et l'esprit des nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*.

Μὲ βάση τὰ πιὸ πάνω βιβλιογραφικὰ δεδομένα, μποροῦμε νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ πρώτη χρονολόγηση τῆς παρουσίας τοῦ ἱστοριογραφικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τρεῖς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις.

α. Ὅταν ὁ Δημήτριος Καταρτζὴς ἀναφέρει στὸ δοκίμιό του «Συμβουλὴ στοὺς νέους» πὼς κάποιοι «ἀναγινώσκουν τὴ Γενικὴ τοῦ Βολταὶρ Ἱστορία»,[2] μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε βάσιμα πὼς εἶχε ὑπόψη του

2. Τὸ ἀναφέρει στὸ κείμενό του ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ «Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιὰ να 'ναι ἡ καθ' αὐτό τους σπουδή». Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὑρισκόμενα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, σ. 51, στ. 33. Τὸ

κάποια ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ποὺ στὸν τίτλο του δὲν εἶχε ἀκόμη τοὺς ὅρους *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, ἀλλὰ τὴν ἐπιγραφὴ *Abrégé de l'histoire universelle* ἢ *Essai sur l'histoire universelle* ἢ *Histoire universelle* ἢ πιθανότατα *Essai sur l'histoire générale*. Κατὰ συνέπεια ὁ Καταρτζὴς πρέπει εἶχε ὑπόψη του μιὰ ἔκδοση προγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1764, στὴν ὁποία, ὅπως εἴπαμε, ἀρχίζει νὰ ἀναγράφεται ὁ νέος τίτλος τοῦ ἔργου (*Essai sur les mœurs*...). Πιθανότατα ὁ Καταρτζὴς νὰ ἀναφέρεται σὲ ἐκείνη ποὺ περιέχεται στὰ «Ἅπαντα» τοῦ Βολταίρου, ἐκείνη ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Γενεύη τὸ 1756 καὶ στὴν ὁποία οἱ πρῶτες λέξεις τοῦ τίτλου εἶναι *Essai sur l'histoire générale*...

β. Μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου ποὺ συμβουλεύτηκε ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Στὴν *Ἀπολογία* του ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1780, μιλώντας γιὰ τὶς βάρβαρες συνήθειες λαῶν ποὺ ἔζησαν στὸν δυτικὸ Μεσαίωνα, παραπέμπει: «Ὅρα Οὐολτάιρον (Voltaire) ἐν κεφαλαίῳ ιη' τοῦ α' τόμου τῆς κατ' αὐτὸν καθόλου ἱστορίας, ἐπιγραφομένης, καθὼς ἐρρέθη καὶ ἀλλαχοῦ, "Essai sur l'histoire générale"».[3] Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ κεφαλαίου στὸ ὁποῖο ὁ Βολταῖρος ἀναφέρεται στὸ θέμα ποὺ σχολιάζει ὁ Μοισιόδακας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου ποὺ εἶχε ὑπόψη του.

Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο στὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου ἔχει τὴ σχοινοτενὴ ἐπιγραφὴ «Suite des usages de Charlemagne. De la justice, des lois. Coutumes singulières. Epreuves». Τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀλλὰ μόνο στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1761 καὶ τοῦ 1763 ὡς «κεφάλαιον ιη'». Κατὰ συνέπεια ὁ Ἰώσηπος μία ἀπὸ τὶς δύο συμβουλεύτηκε.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ φράση του «καθὼς ἐρρέθη καὶ ἀλλαχοῦ», ἂς σημειωθεῖ πὼς ἀναφέρεται σὲ ἕνα σχόλιο ποὺ εἶχε διατυπώσει γιὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Βολταῖρος στὸ πιὸ πάνω ἔργο του γιὰ τὸ ποιοὶ ὑπῆρξαν πρωτοπόροι στὴ μελέτη τῆς Γεωμετρίας. Συγκεκριμένα, στὸ κεφάλαιο «Περὶ Κίνας» ὁ Βολταῖρος ἀναφέρει πὼς οἱ Κινέζοι «connaissaient ces éléments [de géométrie] plusieurs siècles avant qu'Euclide les eût rédigés chez les Grecs d'Alexandrie». Ἡ φράση αὐτὴ ἔθιξε τὴ φιλοπατρία τοῦ Ἰώσηπου καὶ στὸ μάθημά του «Περὶ Μαθηματικῆς» ποὺ ἔδωσε στὸ Ἰάσι τὸ 1765 καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ 1780, ἀναφέρει: «Καὶ ἂς ἀντιτείνωσιν ἐνταῦθα ὅσοι ζητοῦσιν νὰ ἀποδύσωσι τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ αὐτῆς τῆς δόξης ἢ τὸ ἐλάχιστον νὰ ἀποδείξωσι συμμετόχους αὐτῆς τῆς δόξης καὶ τοὺς Σῆρας [= τοὺς Κινέζους], διισχυριζόμενοι πὼς οἱ Σῆρες εἶχαν ἠκριβωμένα τὰ στοιχεῖα τῆς

δοκίμιο κατὰ τὸν Δημαρᾶ (*Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1974, σ. μβ' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, [5]1989, σ. 204]) συντάχθηκε «πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου, κοντά, στὰ 1783».

3. Τὸ χωρίο στὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σ. 118 σημ. 1.

Γεωμετρίας πρὸ ἑκατονταετηρίδων οὐχὶ ὀλιγοστῶν πρὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ διαβεβοημένος Οὐολταῖρος, καὶ γαλλιστὶ εἶτα Voltaire, ἐν τῷ περὶ Σήρων τῆς καθ' ἑαυτὸν καθολικῆς ἱστορίας, ἐπιγεγραμμένης *Essai sur l'histoire générale* (ὥστε νὰ ἀποσιωπήσω τοὺς λοιπούς), λέγει ρητῶς, ὅτι...».[4]

Ὅσα ἀποσιωπᾶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου εἶναι προφανῶς τὰ ἀκόλουθα: *[Essai sur l'histoire générale] et sur les mœurs et l'esprit des nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*. Διαπίστωση δεύτερη· ὁ Ἰώσηπος γνώριζε καὶ εἶχε διαβάσει τμήματα τουλάχιστον τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1761 ἢ τοῦ 1763 τῶν «Ἁπάντων» του.

γ. Οἱ Δημητριεῖς, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς, ἔχουν διαβάσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ μία ἀναφορὰ ποὺ κάνουν στὸ ἔργο τους *Γεωγραφία Νεωτερική*, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1791, στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς Φράντζας» καὶ εἰδικότερα στὴν ἑνότητα «Περὶ τῆς στρατηγίας Νησιοῦ τῆς Φράντζας». Ἀφηγούμενοι τὰ τῶν ἐπιθέσεων τῶν Νορμανδῶν στὸ Παρίσι ἀναφέρουν: «Εἰς τὰ 886 καὶ 890 τὴν ἐπολιόρκησαν [τὴν πόλη]· ἕνας ὅμως ἐπίσκοπός της τὴν ἐγλύτωσε μιὰ φορὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους... Αὐτὸν τὸν καλὸ ἐπίσκοπο ἀπορεῖ ὁ Βολταὶρ ὁποῦ δὲν τὸν εὑρίσκει εἰς τὰ μηνολόγια κανονισμένο».[5] Ρητὴ ἀναφορὰ σὲ ὅσα ὁ Βολταῖρος διηγεῖται στὸ κεφάλαιο «Des Normands vers le neuvième siècle» τοῦ ἔργου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.[6]

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς παρουσίες τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο δὲν διαφαίνεται κάποια ἀναφορὰ σὲ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικά. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἄντλησαν οἱ πιὸ πάνω ἀναγνῶστες τοῦ Βολταίρου προῆλθαν ἀπὸ γαλλικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του.

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

---

4. Τὸ χωρίο στὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, σ. 88.

5. Σ. 579 [= σ. 436, ἔκδ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988].

6. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη πρὸς τὸν Barbié du Bocage, μὲ χρονολογία 28 Σεπτεμβρίου 1796, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ζητᾶ νὰ τοῦ ἀγοράσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου μὲ τὸν τίτλο «L'Histoire Générale par Voltaire». Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση τοῦ Alexandre Cioranescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippides et de J.-D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1965, σ. 24 καὶ *Δανιὴλ Φιλιππίδης - Barbié du Bocage - Ἄνθιμος Γαζής, Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, ἔκδ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, Ὅμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1966, σ. 7. Προφανῶς ὁ Φιλιππίδης εἶχε ὑπόψη του καὶ ἀναφερόταν σὲ ἔκδοση τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1768, ὅπου στὴν ἐπιγραφή του ἀναγράφονται οἱ ὅροι «Essai sur les mœurs et l'esprit des nations».